

AHİ EVREN VELİ'NİN DOĞDUĞU ŞEHİR HOY: FARŞÇA VE ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE*

AKHI EVREN'S BIRTHPLACE CITY OF KHOY: WITH REFERENCE TO ARABIC VE PERSIAN RESOURCE

Alırza MUKADDEM**

Özet

Anadolu'da büyük Ahilik mektebinin esaslarını kuran Ahi Evren yani Nasirüddin Ebü'l-Hakâyik Mahmud El-Hoyî, adının sonunda olan lakaba göre bugün Türkiye'nin doğu sınırına yakın olan İran Azerbaycanı'nın Hoy şehrinde doğmuştur. Eski bir tarihe malik Hoy şehri coğrafi mevkiinden dolayı tarih boyunca bölgede etkin olurken, Türk ve İslam tarihi içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Büyük Türk Sultanı Alp Arslan Malazgirt'te Bizanslıları karşılamadan önce ordusunu Hoy ovasında toplamış ve şehirdeki halkın yardımlarından faydalanmıştır. Yine Anadolu Selçukluları ve Azerbaycan Atabeyleri döneminde de Hoy şehri bu tip faaliyetlerde yerini almıştır.

Bu çalışma, "Arapça ve Farsça kaynaklarda Hoy şehri nasıl ele alınmıştır, Hoy şehrinde bulunan Evrin Dağı (şekli yılanı benzeyen ve halk tarafından mistik olarak görülen dağ) ile Ahi Evren arasındaki mistik bağlantı nedir, Hoy şehrinde bugün de mevcut olan tasavvuf nişaneleri (yer adları, pir mezarları vb.) ve özellikleri nelerdir ve Ahi Evren dışında 6 ve 7. yüzyılda Hoy şehrinde çıkan diğer alimler (Nasir-i Hoyî, Ameli-i Hoyî, Rüküddin-i Hoyî vb...) kimlerdir?" gibi sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ahi Evren, Hoy, Ahilik, Evrin Dağı

Abstract

Akhi Evren or Nasiruddin Abolhaqayeq Mahmud al-Khoyi, founder of great "Akhism" school in Anatolia, on the strength of the nickname at the end of his name he has been born in the city of Khoy situated in Iranian Azerbaijan and at the eastern border of Turkey. City of Khoy which has an ancient history, for its geographical situation has been effective in the region along the history and has had important stand in the history of Turk and Islam. Before facing the Byzantine in Malazgirt, Great Sultan Alp Arslan has gathered his army in Khoy and enjoyed people's help, too. Once more in the time of Anatolian Seljuks and Azerbaijan's Atabaks, the city of Khoy has participated in such activities.

In this paper we will try to answer questions like: how have Khoy been put forward in Farsi and Arabic resources?, What's the mysterious relationship between Evrin Mountain in Khoy (a mountain similar to snake and seen by people in mysterious way) and Akhi Evren?, What are the characteristics of signs of Sufism (place names, graves of the old, and etc.) in Hoy nowadays?, and who are other savants (such as Nasir Khoyi, Amali Khoyi, Ruknuddin Khoyi and ...) raised in Khoy in 6th and 7th century, besides Akhi Evren?

Key Words : Akhi Evren, Khoy, Akhism, Mount of Evrin

Üç bin yıllık tarihe sahip olan, *Daru's-Sefa* yani saflık ve temizlik şehri lakabı ile tanınan, bulunduğu önemli coğrafi konum ve çeşitli tarihî dönemlerde etkin olan, Ahi Evren Veli'nin doğduğu şehir Hoy (Xoy)¹, geçmişte ve günümüzde daima gündemde olan şehirler arasında sayılmıştır.

Bu makalede Farsça ve Arapça kaynaklara dayalı olarak Hoy şehri hakkında bilgiler verilmeye çalışılırken, şehir tarihi ile ilgili bilgiler tespit edilmeye çalışılacaktır. Nitekim kaynaklarda bulunan bilgileri tasnif ettiğimizde Hoy şehrinin adı, tarihi, coğrafyası, iktisadi yaşamı, din ve kültür yaşamı hakkında ciddi ve önemli bilgiler göze çarpmaktadır.

1. Şehrin Adı

İlk olarak Hoy şehrinin adı ile ilgili ilk bilgilere değinmekte yarar vardır. Hoy adını ilk kez H. 230 - 234 /M.844 - 848 tarihli İbn Hordatbeh'in *Mesalik ve Memalik* adlı eserinde (Ş.1371: 120) görmekteyiz². O dönemden bugüne kadar Hoy adı değişmemiştir. Ancak Hoy adının kökü hakkında Pehlevce, Ermenice, Arapça ve Türkçe dillerinden geldiğine dair görüşler mevcuttur. Buna göre Arap

* Bu makalenin kısaltılmış şekli 15-17 Ekim 2008 tarihleri arasında Kırşehir'de kurulan I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu'nda sunulmuştur.

** İran Tahran Behiştî Üni. Edebiyat Fak. Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, muqeddem@gmail.com

¹ Hoy şehri, İran İslam Cumhuriyeti ülkesinin Batı Azerbaycan ilinin kuzey taraflarında, Türkiye sınırına 70, , başkent Tahran'a 780 ve Tebriz'e 165 km. mesafededir. Şehir yaklaşık 250 bin ve köyleriyle birlikte 400 binden fazla nüfusa sahiptir.

² "Hoy ve Kulsere ve Muğan, Şekele elindedir."

yazarlar (Hamevi M.1965: 501), (Semeani tarihsiz: 236), (Belazeri M.1968: 332), (Burke’i Kumi Ş.1328: 297), (İbn Fakih M.1967: 285) Hoy kelimesini *Hovayy* yazarak geniş vadi anlamında olan *Havv* tesgiri olarak belirtmişlerdir³. İranlı tarihçi Mehmet Emin Riyahi (Ş.1378: 23) ise Hoy adını 2700 yıl önce Hoy yakınlarında yerleşen Urartu şehri *Ulhu* ve ona bağlı *Sardorihort* (Sardorixort) kalesi adından alındığı ihtimalini ileri sürmektedir⁴. Ermeni kaynaklarında (Ağasi Ş.1350: 8) ise Hoy kelimesi “koç” anlamı bir Ermeni sözcüğü gibi gösterilmiştir, ancak onlar Hoy şehri için *Hir* kelimesini kullanmışlar. Pehlevi dilinde ise “tuz” ve “ter” anlamına gelen Hoy veya Hey kelimesi kullanılmıştır⁵. Bazı çalışmalarda (Sedrai-i Hoyî Ş.1373: 19) ise Hoy adının Türk dilinde kullanılan *Koy*⁶ kelimesinin Hoy kelimesine dönüşmesinden ileri gelmekte olduğu söylenmektedir.

Yine kaynaklarda şehrin lakabı hakkında bilgilere rastlanılmaktadır. Özellikle Kaçar döneminde her şehre özelliklerinden dolayı bazı lakaplar verilmektedir. Nitekim Hoy şehrine yeşillikler içinde bulunduğu için *Daru’s-Sefa* lakabı verilmiştir. Bu şehre verilen diğer bir lakap ise günebakan ekiminin çok yapılmasından dolayı verilen *Günebakan Gülleri Şehri* lakabı olmuştur.

2. Coğrafiya

Göze çarpan diğer önemli bir nokta da, Farsça ve Arapça kaynaklarda Hoy şehrinin coğrafyası ile ilgili önemli bilgilerin bulunmasıdır. Hoy coğrafyası hakkında en geniş malumat ve bilgileri Hamdullah Müstevfi vermektedir. Hamdullah Müstevfi (Ş.1336: 97) “Hoy tumanı dört şehirdir: Hoy, Salmas, Urmiye ve Üşneviye. Dört. iklimdendir. Boylamı Haldat adalarından “Eyn ta mim” (ط ع م) ve eklemi ekvator hattından “lam za min” (ل م)dir. Orta bir şehirdir. Çevresi 6 bin 500 adımdır. Havası sıcaklığa maıldır. Ve suyu Salmas dağlarından gelmektedir. Ve Araz’a dökülmektedir. ... Seksene yakın köye sahiptir.”⁷ demiştir.

İbn Vazih Yakubi (Ş.1347: 46) ise H. 3. yy’da Hoy’u Azerbaycan şehirlerinden biri gibi göstermektedir. Kazvini (Ş.1366: 258) ise İbn Yakubi gibi Hoy’u Azerbaycan şehri olarak gösterip, Hoy şehrinde bulunan *Kenkele* adlı özel bir pınardan bahsetmektedir. Bu pınar suyunun yazları çok serin kışları çok sıcak olduğunu yazmıştır. Yine Yakut Hamevi (Ş.1362: 78) Hoy’u Azerbaycan’ın ünlü büyük şehirlerinden biri saymaktadır.

İbn Seyyid *Ethal* adlı eserinde (Ebufida Ş.1349: 456) ise Hoy’u gerçek iklim bakımından dört. gerçek iklime bağlı ve örfi iklim bakımından Azerbaycan’a ait olduğunu bildirmektedir. Mahbeli’nin belirttiğine göre (Ebufida Ş.1349: 457) Hoy Merend’in kuzeybatısında durmaktadır. Ve aralarında olan mesafe 12 fersenktr. *El-lubab*’ın sahibi (Ebulfida Ş.1349: 457) de Hoy’u Azerbaycan şehirlerinden bilip onunla Salmas’ın arasında bulunan mesafenin on bir mil olduğunu belirtmektedir. Bu konuda bilgi veren İstahri (Ş.1340: 161) ise Salmas’tan Hoy’a 7 fersenk, Hoy’dan Berkeri’ye 30 fersenk ve Hoy’dan Neşeva’ya (Naşçıvan) üç merhele olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde İbn Hevkal (Ş.1345: 99) ise Salmas’tan Hoy’a 9 fersenk, Hoy’dan Berkeri’ye 30 fersenk ve Hoy’dan Neşeva’ya 5 gün mesafede olduğunu söylemektedir. Nasir Hüsrev (Ş.1335: 6) ise Hoy’dan Berkeri’ye 30 fersenk bir mesafe olduğunu tekrar etmektedir. Hamdullah Müstevfi eserinde (Ş.1336: 91) Tebriz’den Hoy’a olan mesafenin 20 fersenk olduğu yazmaktadır.

3. İktisat

Hoy şehri hakkında kaynaklarda rastlanan diğer önemli bilgiler ise şehrin iktisadi hayatı, ticaret yolları ve dokumacılık hakkındadır.

İslam’dan sonra Hoy şehri daima bir taraftan ticaret kervanlarının yolu üstünde iken, diğer taraftan sulu ve üretimli araziye sahip olmuştur. Bu nedenle iktisat bakımından önemli bir yerde bulunmuştur. Bunu Arapça ve Farsça kaynaklarda da açıkça görmekteyiz. Örneğin İstahri, *Mesalik ve Memalik* adlı eserinde (Ş.1340: 161) Elcezire ve Arabistan’ı Mavera-i Hazar, Araz ve Azerbaycan’ın o

³ Rivayet edildiğine göre Proto Türk Sümerlerde de bu kelime çöl anlamında kullanılmaktaymış.

⁴ Ulhu şehrinin bugünkü Salmas şehri yakınlarında veya şimdiki Hoy şehrinin batı yakınlarında olduğu söylenmektedir.

⁵ Zehir-i Faryabî (Riyahi Ş.1378: 24) diyor :

خصمانت مراغه می زنند اندر خوی هر چند که در مرند و در تبریزند

Düşmanların sayısız olsalar da ancak ateşe atılıp ter içinde yuvarlamıyorlar.

⁶ Buradaki Koy kelimesinin Eski Türkçedeki anlamı “koyun”dur.

⁷ Tuman, şehirden büyük vilayetten küçük bir bölgedir.

döneminde başkenti olan Erdebil'e ulaştırın ana yolun Hoy'dan geçtiğini söylemektedir. Günümüzde bu yol Mekke yolu olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir taraftan Doğu ile Batı'yı birbirine ulaştırın ünlü İpek Yolu'nun bir kolu Hoy'dan geçmektedir⁸ ve günümüzde bulunan kerpiçten yapılmış, büyük geleneksel pazar ve kervansaraylar bu şehrin geçmişteki iktisadi hayatı hakkında bilgi verirken, bölgede birçok tüccarın yaşadığını kanıtlar. Nitekim *Hududu'l-Âlem* (Ş.1362: 160) adlı eserde geçmişte bu şehirde yaşamış tüccarlar hakkında bilgiler verilmektedir.

Kaynaklarda iktisat ile ilgili olarak bölgede bulunan bağ ve bahçeler, bölgede yetişen meyveler, tarım, ipekçilik ve dokuma hakkında bilgilere rastlanılmaktadır. *Hududu'l-Âlem* (Ş.1362: 160) adlı eserde Hoy'da bulunan iktisadi hareketlilik Berkeri, Ercic, Ahlat, Nahçıvan ve Bitlis şehirleri ile birlikte anlatılmış ve bu şehirler hakkında: "Bunlar küçük ve büyük şehirciklerdir. Sefalı, nimetli, nüfuslu, servetli ve çok sayılı tüccara sahiptir. Bu şehirciklerden kilim, halı ve diğerleri ve kemer (şalvar-bend) ve çok fazla tahta çubuk elde edilmektedir." olarak yazılmıştır.

Hoy'da bulunan iktisadi faaliyetlerden en önemlisi bağ ve bağcılıktır. Yüce dağlardan akan sular, yağmur ve karın yağması ve üretimli arazinin mevcut olması bu senedin Hoy'da revaçta olmasına sebep olmuştur. Kaynaklarda bu konu ile ilgili muhtelif bilgilere rastlanılmaktadır. Hamdullah Müstevi (Ş.1336: 99) bağ ve bağcılık konusunda şunları söylemiştir: "Çok fazla bağ bahçeleri vardır ve meyvelerinden üzüm ve peygamberî armudunun şirinlik, büyüklük ve sululukta diğer yerlerde benzerleri yoktur." Yazarı bilinmeyen *Hududu'l-Âlem* (Ş.1362: 160), İbn Hevkel (Ş.1345: 82), Kazvini (Ş.1366: 258) ve Nezari-i Kohistanî (Riyahi Ş.1378: 64)'nin eserlerinde bu tip bilgilere rastlanılmaktadır.

Hoy şehrinde yetiştirilen meyveler dışında gül önemli olmuştur. Hatta Hoy'un kırmızı gülü etraf şehirlerde meşhur iken, şiirlere de konu olmuştur. Nitekim bunu 6-7. yy. şairi Zahiri-i Hunacı'nın yazdığı bir dörtlükte (Riyahi Ş.1378: 24) Hoy şehrinde yetişen kırmızı gülden bahsettiğini görmekteyiz. Bu şiire göre;

Gül mutlu yüzlü ve mesut ayaklıdır

Nerede olursa o yerin bezeğidir

Dedim ey ben senin toprağın hangi şehirdensin

Dedi aslının Hoy'dan olduğunu duymadın mı?⁹

Hoy şehrinde ipekçilik ve dokumacılık önemli iktisadi unsurlar arasında yer alırken, geçmişten günümüze Hoy ipek kumaşı yani *herir (diba)* güzellik ve incelikte tarihte örnek olarak gösterilmiştir. Bu konuda bilgi veren İbn-i Esir (Ş.1368: C 27 s. 158) H. 628/M. 1230 yılının olaylarını anlatırken Azerbaycan halkının Tatarlara (Moğollar) itaat ettiklerini ve onlara hoyî adlı elbiseler gönderdiğini söylemektedir. 7. yy. Mısır şairi İbn-i Fariz de (Riyahi Ş.1378: 25) Hoy dibasından yani nakışlı ipek kumaşından bahsetmektedir¹⁰. Kazvini (Ş.1366: 258) bundan "Orada culeh olarak adlanan ipek kumaş (dibac) dokunur."¹¹ olarak bahsetmiştir. Yakut Hamevi (M.1965: 501) ise Hoy'da dokunan kumaştan bahsederken burada dokunan kumaşın adını *Es'siyabu'l-hovayyat* olarak adlandırmıştır. Görüldüğü üzere tarihî kaynaklarda Hoy ipek kumaşı hakkında çeşitli bilgilere rastlanılırken, *huvayyat*, *culeh* ve *dibac* gibi farklı isimler de kullanılmıştır. İpekçilik ve ipek kumaşçılığı çok yaygın bir iktisadi hareketlilik olarak görülürken, günümüzde Hoy'da Teşiler (İğlar) adlı mahallenin bulunması, Hoy şehrinde yapılan dokumacılığın bir kanıtı olarak gösterilebilir.

Yine 6. yy.da Hoy'da basılan altın sikkeler saflık ve değer bakımından tarih boyunca ünlü olmuştur. Bu konuda kaynaklarda az olsa da bilgi bulunmaktadır. Ünlü şair Hakani-i Şirvanî (Tarihsiz: 195) Rüknuddin Hoyî ve Rüknuddin Razi'nin methi için yazdığı kasidede der ki: "Hoy adı bundan Rey altını gibi taze, Rey işi ondan Hoy parası gibi ayarlıdır."¹² Nitekim çeşitli dönemlerde basılmış Hoy sikkeleri dünya müzelerinde korunmaktadır.

⁸ Deveciler bu yolu Çin yolu ve halk deve yolu adlandırmaktadırlar. Hatta Türkiye sınırı yakınında İpek Kapısı adında bir geçit vardır.

⁹ گل را که مبارک رخ و فرخنده پی است
هرجا که بود زینت آنجا ز وی است
گفتم: ز کدام شهری، ای من خاکت
گفتا نشنیده ای که اصلم ز خوی است.

¹⁰ کعروس جلیت فی حبر
صنع صنعا و دبیاخ خوی

¹¹ Culeh, Hoyluk (Hoy'a mensup) anlamında olabilir.

¹² نام خوی زین چو زرری تازه
کار ری زان چو نقد خوی بعیار

Yine Hamdullah Müstevfi (Ş.1336: 97) Hoy şehrinin divan hukuku hakkında bilgi vermektedir. Müstevfi H. 740/M. 1339 yılında Hoy'un divan hukukunun 53 bin dinar ve Hoy tumanının divan hukukunun 185 bin dinar olduğunu kaydetmektedir.

4. Tarih

Kaynaklarda rastladığımız diğer konu ise Hoy şehrinin tarihi ve çeşitli devletler dönemindeki siyasi fonksiyonu ve hareketliliği bakımından verilen bilgilerdir. Hoy tarihi hakkında yakın zamanlara kadar müstakil bir kitap yazılmamıştır. Ancak Farsça ve Arapça yazılan kitaplardan bu şehirle ilgili bazı kayıtlar bulmak mümkündür.

İslam öncesinde Hoy şehri ile ilgili bulunan ilk kalıntılar, Hoy tarihinin çok eskilere dayandığının bir kanıtıdır. Ancak yazılı tarihe baktığımızda bu dönemle ilgili çok az kaynak bulunmaktadır. Sümer kitabelerinde geçen Aratta bölgesinin bugünkü Urmiye ve Van Gölü arasında bulunan bölge olduğu konusunda birçok bilim adamı hemfikirdir (Zehtabi Ş.1377: 171). Buna göre Hoy şehrinin yazılı tarihinin 5-6 bin yıl önceden başladığını söyleyebiliriz. Daha sonra Hoy, Azerbaycan topraklarında kurulan Manna adlı devletin içerisinde yer almaktadır. Daha sonraları Anadolu'da kurulan Urartuların nüfuzu altına geçmiştir. Urartular bu bölgenin gelişmesinde katkıda bulunup, sulama sistemini kurmuşlardır. Hoy'un kuzeyinde bulunan Basdam kalesi ve orada bulunan II. Rosa'ya ait kitabe Urartular devletinden kalan bir yadigârdır¹³. Aşur dönemi kitabelerinde dönem padişahlarının Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya saldırıları hakkında bilgi bulunmaktadır (Reisniya Ş.1379: C 1, s. 208).

Yine kaynaklarda İslamiyet'ten sonraki Hoy emirleri, hâkimleri, valileri hakkında da çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu konudaki ilk bilgi Belazeri'nin *Futuhu'l-Buldan* (M.1968: 332) adlı eserinde geçmektedir. O Hoy'u feth eden ilk Müslüman Emir Etebe İbnü'l-Farkad hakkında bilgi veriyor. Sonraları İbn-i Hurdadbeh H. 230-234/M. 844 - 848 yıllarında yazdığı *El-mesalik ve El-memalik* eserinde (Ş.1371: 120) Hoy, Kulsere ve Muğan Emirini Şekele adlı biri olduğundan bahsetmiştir. Bu konuda Meskuye *Tecaribu'l-Umem* adlı eserinde (Ş.1376: 176) 4. yüzyılın ilk dönemlerinde Hoy'da, İbn-i Seker adlı bir kişinin Azerbaycan valisi Merzban adına hükümet ettiğinden bahsetmiştir. Nasir Hüsrev (Ş.1335: 6) kendi seyahatnamesinde Tebriz'den Azerbaycan hâkimi Emir Vuhsudan'a ait bir ordu ile Hoy'a geldiğini yazar. Yine Ahmet Kesrevi'nin Ermeni kaynaklarına dayanarak yazdığı *Şehriyaran-ı Gumnam* adlı eserinden (Ş.1355: 165-167, 169 ve 174) İslamiyet'ten sonraki yüzyıllarda Azerbaycan ve Hoy'da ortaya çıkan olayları ve o dönemde etkin olan devlet adamları hakkında bilgi almak mümkündür. Nitekim H. 337 - 343/M. 948 - 954 yılları arası Sâlar Merzban'ın hapiste olduğu zaman Ebulheyca adlı bir adamın Hoy'da hükümet ettiğini bu eserden öğrenebiliriz.

Çeşitli dönemlerde Hoy şehrinde vuku bulan siyasi olaylar, kaynaklarda en geniş yer tutan bölüm olmuştur. Özellikle Selçuklu, Moğol, Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemi ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Örneğin İbnü'l-Esir'in *El Kâmil* eserinden Hoylular ve Selçuklular ile ilişkilerini öğrenebiliriz. H. 454/M. 1062 yılında Tuğrul Bey ile Hoylular arasında gerçekleşen 40 günlük savaş ve sonunda isyancılara cezalandırılması ile barışın vaki olması olayı kayıt edilmiştir (Ağası Ş.1350: 36). Yine aynı eserde H. 456/M. 1064 yılında ise Alparslan'ın Rumlularla savaşa giderken Hoy ve Salmas halkının kendi itaatinden çıktığı ve bunun üzerine sultan güvendiği emiri Amid-i Horasanî'yi Hoy'a göndermesinden ve Hoyluları itaate getirdiğinden ve Hoyluları sultanın ordusuna dahil edip Rumlular ile savaşa gittiklerinden bahsedilmiştir (Ş.1368: C 17 s. 10).

İbnü'l-Esir başka bir yerde H. 463/M. 1070 yılında Sultan Alparslan'ın Hoy'da bulunduğu zaman Rum imparatorunun İslam ülkeleri tarafına hareket ettiğini duyup Malazgirt tarafına geldiğini yazmıştır (Ş.1368: C 17 s. 40). Bu olaylar Mirhond (Ş.1351: C 4 s. 264), Hondmir (Ş.1333: C 2 s. 487) ve şair Lamiî'nin (Riyahi Ş.1378: 43) eserlerinde de kaydedilmiştir. Hondmir bu olayları şu şekilde anlatmaktadır: "H. 463 yılında Sultan Alparslan Irak-ı Arap taraflarına gidiyordu. Hoy taraflarında Rum padişahı Erfanus'un üç yüz bin ve yahut iki yüz bin kılıçlı kişi ve süvariye Frank, Rus ve Ermeni ülkelerinden toplayıp İslam şehirlerine doğru hareket etmektedir, haberi yayıldı." Yine Mirhond H. 496/M. 1102'da iki kardeş Sultan Muhammed ve Berkyaruk'un Hoy'da savaştıklarına değinmiştir (Ş.1351: C 4 s. 304).

Selçuklulardan sonra Azerbaycan bölgesinde Atabeyler hüküm sürmüştür. Hoy bu dönemde sakin bir devir geçirirken, daha sonraları diğer bölgelerde olduğu gibi Moğol saldırılarına maruz kalmıştır.

¹³ Bu kitabe İran-i Bastan Millî Müzesinde korunmaktadır.

Moğol döneminde Hoy şehrinde gerçekleşen olaylar hakkında Mirhond ciddi bilgiler vermiştir ve “[H. 618/M. 1221 Moğollar] Hoy ve Salmas taraflarına gidip, o vilayette de öldürme ve talanı ellerinden geldiği kadar yaptılar.” demiştir (Ş. 1351: C 5, s. 100). Hondmir ise Moğolların yaptığı Hoy talanı hakkında bilgi verirken, bu talanın tarihini H. 619 /M. 122. yıl olarak kaydetmiştir (Ş.1333: C 3, s. 33). Zeyderi *Nefsetü'l-mesdur* adlı eserinde (Riyahi Ş.1378: 51-52) Hoy ile ilgili olarak Moğolların H. 628/M. 1230'da Hoy'u talan ettikten sonra, Hoy'a geldiğini ve iki ay Hoy'da kaldığını, büyüklerden yardım alıp Şam'a gittiğini yazmıştır. Yine Zeyderi yazdığı *Siret-i Celalüddin* adlı eserinde (Ş.1340: 141 ve 149), “Sultan Tuğrul kızının elçisi aman dilemeğe geldi ve Melike'nin (kraliçe) kendi hizmetçileri ile Hoy'a gitmesini istedi ve sultan [Celalüddin] da kabul etti. Sultan ... Tebriz'den Hoy'a gidip ... Salmas ve Urmu'nu da melikenin ıktalarını artırdı.” şeklinde Hoy şehri ile ilgili az ama önemli bilgilere rastlanılmaktadır. Yine Mirhond (Ş.1351: C 5, s. 567-568) ve Hondmir (Ş.1333: C 3, s. 237) H. 758/M. 1356 yılında Melik Eşref Çupani'nin Kıpçak çölü padişahı Canibey'e yenilip, Hoy'da Şeyh Mehmet Balıkcı evinde ikamet ettiğini yazmışlardır.

Habibu's-siyer (Ş.1333: C 3, s. 440) ise Emir Timur'un H. 777/M. 1375 yılında Hoy şehrine geldiğinden bahsetmektedir. Emir Timur ise Yıldırım Beyazıt'e yazdığı mektupta Nahçıvan ve Hoy taraflarına geldiğinden bahsetmektedir (Müeyyid Sabiti Ş.1346: 328).

Fesih-i Hafî (Ş.1341: 133) ise eserinde H. 793/M. 1390 yılının olaylarını anlatırken Türkmen Kara Yusuf'un Hoy'dan Tebriz'e geldiğini ve halkın mal ve mülküne sahip çıktığını kaydetmektedir Mirhond (Ş.1351: C 6, s. 251) ise Kara Yusuf ile Emir Timur arasındaki savaşlardan bahsederken “[H. 797/M. 1394 yılında] Emirzade Pir Mehmet KaraYusuf'u def etmek için hareket edip Hoy'da yendi ve orada Kara Yusuf'un Karavulunun Karaderede olduğunu duydu.” diyerek dönem olayları hakkında bilgiler aktarmıştır. Yine eserinin 6. cildinde (s. 579 ve 697) Hoy ve Karakoyunlular ilişkileri hakkında bilgi vermiştir. Karakoyunlular dönemi hakkında Hasan Rumlu'nun *Ahsenü't-Tevarih* adlı eserinde (Ş.1349: 395) Cihanşah'ın Hoy'u kendi kışlağı yaptığını yazmıştır.

Ebubekir Tahranî (Ş.1356: 407 vd. ve 436) ise Cihanşah Mirza Karakoyunlu'nun Hoy kasabasından geçerek, Sökmenava yaylağında ikamet ederek, eğlendiğini kaydetmektedir. O Cihanşah'ın ölümünden sonra kendi kadını ve kızlarının Hoy kışlağında olduğunu yazmıştır.

Hasan Rumlu (Ş.1349: 575 vd.) Akkoyunlu emirzadeleri Yakub ile Sultan Halil arasında H. 883 yılında Hoy taraflarında Veldiyan dağı eteklerinde savaşın yüz verdiğinden bahsetmiştir. Günümüzde halk bu yere *Sultan basdı* demiştir. Yine Hasan Rumlu (Ş.1349: 635) Hoy şehrinin *Rüstembeğin kışlağı* olarak kaydederek Şah İsmail ve kardeşlerini kendi ordusuna getirdiğine dair bilgiler vermektedir.

İskender Bey Türkmen (Ş.1350: 42) ise H. 920 yılı Recep ayının ikisi Çarşamba günü Hoy beldelerinden olan Çaldıran çölünde Şah İsmail'in 20 bin kişi ile Sultan Selim ile savaştığını zikr etmektedir. Başka bir yerde (Ş.1350: 71) ise Sultan Süleymanhan'ın (H. 955/M. 1548 yılında) İlkas mirzanı Hoy'dan Merende gönderdiğini kaydeder. Yine İskender Paşa'nın ansızın Van'dan Hoy'a gelip, Hacıbey Dünbüllü'yü bazı Hoy halkı ile birlikte öldürdüğünü kaydetmiştir (Ş.1350: 75). Buna ek olarak Şah Abbas'ın Hoy yaylaklarına geldiği ve oranın “gönül açan çöllerinde” gezip avlanması da yer almaktadır (Ş.1350: 685).

Safevi Şah Tahmasp da kendi kalemi ile yazdığı seyahatnamesinde (Ş.1363: 19 ve 38) Hoy'un Karanku deresinde balık tuttuğunu anlatırken, başka bir tarihçi Muhammed Masum (Ş.1368: 211) ise 1044 yılında Şah Sefi zamanı Hoy'da tertip edilen topun getirmesi için Lar hâkimi olan Kelbelihan'ın görevlendirilmesine dair bilgiler vermiştir. Bütün bunlara ek olarak Farsça ve Arapça kaynaklarda Safevi, Avşar ve Kaçar dönemlerinde Hoy adı sık sık geçmektedir.

5. Kültür ve Din

Kaynaklarda rastlanan diğer bilgi türü ise Hoy şehrinin kültürel ve dinî yaşamı hakkındadır. İslamiyet'ten önce Zerdüştlük ve Hıristiyan dinlerine inanan Hoylular genellikle gönülden İslam'ı kabul edip Müslüman olmuşlardır. Hoy şehrinin dinî görüşü hakkında ilk bilgi Zekeriya Kazvini'nin eserinde görülmektedir (Ş.1366: 258). Zekeriya Kazvini Hoy halkının Sünni ve vahid bir mezhebe ait olduklarını ve aralarında mezhep ayrılığının olmadığını belirtmektedir. Yine Hoy halkının genellikle Şafii mezhebinde olduğu, bu şehrin 6. yy.daki en ünlü âlimi ve kadısı olan Rüküddin'in lakabından

anlaşılmaktadır.¹⁴ Evliya Çelebi kendi seyahatnamesinde Hoy halkının birçoğunun Şafii mezhebinden olduğundan bahsederken orada ikisi büyük 70 cami olduğundan söz etmiştir (Riyahi Ş.1378: 99). Reşidüddin Fazlullah, *Camii't-Tevarih* adlı eserinde Moğol ilhanı Hulagu zamanındaki yapılan buda mabetlerinden bahsetmektedir. Ancak diğer İlhanlılar Müslüman oldukları için bu mabetler çok fazla etkili olmamıştır (Riyahi Ş.1378: 65). Daha sonraları, Safevi devleti devri diğer şehirlerin halkları gibi, Hoylular da 12 imamlı şialık mezhebini kabul etmişlerdir.

Hoy halkının dinî görüşü yanında halkın kökeni hakkında da kaynakların bazılarında kayıtlar bulunmaktadır. Hamdullah Müstevfi (Ş.1336: 97) Hoyluları beyaz tenli, Hataî soylu ve iyi suratlı bilip o yüzden Hoy'un İran Türkistan'ı olarak adlandırıldığını yazmaktadır. 7. yüzyılın şairi Nezari-i Kohistanî (Riyahi Ş.1378: 64) ise Hoyluların Hataî Türklerinden olduğuna şairlerinde değinmiştir:

Hoy Hataî Türklerin çokluğundan Hoten gibi olmuş

Emniyetli bir menzil ancak fitnelidir¹⁵

İbn-i Hevkel ise Hoy halkını Tebriz halkından daha yumuşak huylu olarak bahsederken mizaçları hakkında kısaca bilgi vermiştir (Ş.1345: 84).

Hoy şehrinde yetişen birçok âlim, bilim adamı, derviş, edip vs. bulunmaktadır. Kaynaklarda az da olsa bunlara ait birtakım bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda Yakut Hamevi (Ş.1362: 78), hadis rivayetçisi Ebu Bekir Muhammed İbn Yahya İbn Müslim-i Hoyî'yi, Hoy'a mensup âlimlerden bilip "Her ilim ile ilgili her konuda oradan çok sayılı âlim çıkmıştır." deyip bazı âlimleri kaydetmektedir. Hamevi Diğer bir eseri *Mücemü'l-Udeba*'sında (Berke'i Kumi Ş.1328: 297) ise Ebu'l-Kasım Nasir İbn Ahmed İbn Bekr adlı Hoylu edip, nehv âlimi, fakih ve şairden bahsedip H. 507/M. 1113 yılında öldüğünden bahsetmektedir. Semeani (tarihsiz: 236) ise "Kudemadan bir cemaat oradan çıkmıştır." diyerek buradan çıkan bazı âlimleri kaydetmektedir. O Hoy'a nispetleri meşhur olanlardan Ebu Muaz Abdan El-Hoyî El-Mutetebbib, Ebu Bekr Muhammed İbn Yahya İbn Müslim El-Hoyî, Muhammed İbn Abdullhay İbn Suveyd El-Hoyî, Muhammed İbn Abdurrahim El-Hoyî ve kendi hocası olan Tus sakinli Abu Yakup Yusuf İbn Muhammed İbn El-Hoyî'yi zikretmektedir. Yakut (M.1965: 501) ise Ebu Yakub hakkında "549 senesi Arap olayında öldürülmüştür zannediyorum." şeklinde bir cümle ile büyük âlim Ebu Yakub'un ölümü hakkında bilgi vermektedir. H. 6/M. 12. yüzyıl yazarı İbn Esakir ise *Mucem* adlı eserinde Ebu Makarim El-Hoyî adlı edibi Hoy'da gördüğünden bahsedip ondan iki beyit şiir nakletmiştir (Ağası Ş.1350: 537). Hakani, divanında (Tarihsiz: 195) ise *Es'sebuh Es'sebuh Ke âmed Yar...* adlı bir kasidesinde Azerbaycan Atabeylerinin büyük devlet adamlarından olan Rüknüddin Hoyî'yi methetmiştir. Müstevfi *Nüzhetü'l-Kulup*'ta (Ş.1336: 85) *Mecme-i Erbabu'l-Mülk* adlı eserinden bahsetmiş ve ondan yararlanmıştı. *El-Muhtarat Mine'r-Resail* (Ş.1355: 150-152) adlı eserde ise Rüknüddin'den 3 mektup görünmektedir.

Bunların dışında Hoy'dan çıkan başka âlimler de bulunmaktadır. Bunlardan biri H. 6 /M. 12 yy. fakihi Ebu'l-Vefa Emeli-i Hoyî, H. 6 /M. 12. yy. Hoy şehrinin reisi ve Gencevi Nizamî'nin methettiği İmadüddin Hoyî, H. 6. yy. şairlerinden Cemal-i Hoyî, ilk Farsça - Türkçe Nisabı yazan H. 7/M. 13 yüzyılın ünlü yazarlarından Hasan İbn Abdülmü'min Hoyî, H. 7/M. 13 yüzyılın âriflerinden Hacı Ali Hoyî-i Badamyarî, H. 7/M. 13. yüzyılın ünlü tabibi İbnü'l-Kebir'e maruf olan Yusuf İbn İsmail El-Hoyî, H. 7/M. 13 yüzyılın başlarında Varka ve Gülşah mesnevisinin minyatürlerinin tasvirçisi olan Abdülmü'min İbn Muhammed El-Hoyî El-Nakkaş, H. 676/M. 1277 yılında vefat eden Karahisar Kadısı Tacüddin Hoyî'dir.

Yine kaynaklarda Anadolu Selçuklu döneminde Hoy şehrinde Anadolu'ya gelip yerleşen pek çok Türkmen derviş, eren ve bilim adamlarına dair az da olsa bilgilere rastlanılmaktadır. Nitekim kaynaklarda M.12. yüzyılda Hoy'dan çıkan en önemli kişilerden birisi Ahilik örgütünün baş mimari gibi tanınan uzun adı Ebu'l-Hakayık Şeyh Nasirüddin Mahmud İbn Ahmed El-Hoyî olan Ahi Evren'den bahsedilmektedir. Ahi Evren'nin M. 1171 yılında Hoy'da doğduğu söylenmektedir. Kaynaklarda Şeyh Nasirüddin'e verilen Evren lakabı ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre Ahi Evren katıldığı Bedir Savaşı'nda düşmana yılan gibi saldırdığı için bizzat Hz. Peygamber kendisine "Evren" (Yılan) adını vermiştir. Daha sonra Ahi üniforması giydirerek Diyar-i Rum'a göndermiş ve böylece kendisine Ahi Evren denmiş rivayeti bulunmaktadır. İkinci olarak ise Kayseri'de kurduğu debbağ atölyesinde yılan beslediği için kendisine bu isim verilmiş denilmektedir. Başka bir rivayete göre ise Ahi Nasirüddin

¹⁴ Hakani رکن خوی حبر شافعی توفیق رکن ری صدر بوحنیفه شاعر :

¹⁵ خوی ز بس ترک خطایی چون ختن منزلی ایمن و لیکن پر فتن

Kırşehir'e gelince halk bir yılanın kendisine musallat olduğunu, onun korkusundan işlerine gidemediklerini bildirmişler, o da bu yılanı kendisine muti kılmış ve bu yüzden ona evren denmiştir. Yine Ahi Evren ölü bir yılan donuna girip bir kayanın dibine girmek şeklinde ölmüştür, türbesi de bu kayanın üzerine inşa edilmiştir denilirken, menakıbnamelerde de onun ejderha donuna girdiği, sık sık söz konusu edilmiştir (Bayram 2006: 29).

Ancak diğer bir rivayet ise Ahi Evren'nin evren adının Hoy şehrinin batı taraflarında 3500 m. yüksekliğinde olan bölgenin en yüksek ve 3 zirveden oluşan *Evrin* dağından¹⁶ dolayı aldığıdır. Şehrin her noktasından azamet ile görülen bu dağ daima Hoy halkı tarafından kutsal sayılmıştır. Halk ile dağ arasında mistik bir ilişki vardır. Bu mistik bakış çocukların adına da yansımış ve bazı aileler çocuklarına Evrin adını koymuştur. Uzaktan üç başlı büyük ejderhaya benzetilen bu dağın kutsallığı ve nedenleri de bellidir. Bilindiği gibi Türk halklarının dağlar ile mistik ilişkileri daima var olmuştur. Bu dağın eteklerinden akan çayların halkın yaşamında önemli bir etkisinin bulunması ise bu kutsallığın diğer bir nedeni de sayılabilir. Nitekim Ahi Evren'in ailesinin bu dağa duyduğu ilgiden dolayı Ahi Evren'e Evren adının koyulmuş olması mümkündür.

Bilindiği gibi Ahi Evren çocukluk dönemini geçirdikten sonra Horasan ve Türkistan'a gitmiş, orada ünlü kelimci İmam Fahr-i Razi'nin öğrencilerinden olmuştur. Ahi Evren'nin doğumundan 16 yıl sonra doğan diğer Hoylu Şemsüddin Hoyî olarak meşhur olan Abu'l-Abbas Ahmed İbn Halil İbn Saadet aynı yola gitmiştir. H. 583/M. 1187 yılında Hoy'da doğmuş, ilk tahsilinden sonra Horasan'a gitmiş ve İmam Fahr-i Razi mahzarında bulunmuştur. Sonraları Moğol saldırısında Şam'a kaçmış ve Dimeşk Eyyuplularından olan Melikü'l-Müezzem zamanı Dimeşk'e ulaşmıştır. Eyyuplu padişahı Şemsüddin'in diğer Hoylular gibi Şafii, kendisinin de Hanefi olmasına rağmen Dimeşk kaziyulkuzat (Kadılar kadısı) makamını ona vermiştir. Şemsüddin'in en önemli eserlerinden biri kendi hocası olan Fahr-i Razi'nin *Mefatihü'l-Geyb* tefsirinin tamamlanmasıdır. Şemsüddin H. 637/M. 1239 yılında vefat etmiştir (Kazvini Ş.1366: 258; Nasiri Ş.1382: 214).

Ünlü arif Şems-i Tebrizî'nin söylediklerinden toplanan Makalat-i Şems adlı eserde onun Dimeşk'te Şemsüddin Hoyî'nin Derslerine katıldığını görmekteyiz (Müvehhid Ş.1379: 51). Şems-i Tebrizî de Şems-i Hoyî gibi Şafii'dir. Tebrizî ondan çok fazla saygı ile bahsetmektedir. Makalat Hoyî'nin kendi öğrencilerini iki *sehefi* (hoca yerine kitaptan ilim öğrenen) ve *mutasarrif-i sohen* olarak iki gruba ayırdığını söylemektedir. Yine Şems-i Tebrizî'nin ölümü veya kayıp olması olayında Hoy şehrinde doğan Ahi Evren'nin adının ortaya çıktığını görmekteyiz. Diğer bir taraftan ise Evhedüddin Kirmani'nin Ahi Evren Veli'nin müşşidi ve kayınbabası olduğunu biliyoruz. Şems-i Tebrizî'nin Makalat'ından ve Eflaki'den bu iki arifin arasında olan münasebetleri hakkında bilgilere rastlanılmaktadır (Müvehhid Ş.1379: 94; Eflaki M.1959: C 2, s. 616). Ruknüddin Sucasi'nin hem Evhedüddin ve hem Şems-i Tebrizî'nin şeyhi olduğunu da biliyoruz (Müvehhid Ş.1379: 62).

Bilindiği gibi Şems-i Tebrizî'nin kaybolma konusu hâlâ söz konusudur. Bazıları Şems'in Konya'da öldürüldüğünü söylese de diğerleri bunu kabul etmeyip Şems'in Konya'yı terk ettiği kanaatindedir. Ancak ilginç olan Hoy'da eski yıllardan beri *Şemiş dibi* adlandırılan mahallede Şems-i Tebrizî mezarı denilen bir yer vardır. Burada koç boynuzları ile süslenmiş üç minareli bir yapı bulunmaktaymış. Ancak bu minarelerden günümüze sadece bir tanesi kalmıştır. Halk burayı Şems-i Tebrizî'nin mezarı olarak bilip, o mezara saygı beslemektedirler. Bunun ile beraber tarihî kaynaklarda da Şems-i Tebrizî'nin Hoy'da defnedildiğine dair işaretler vardır. Örneğin Hafî H. 845/M. 1441 tarihli *Mücmel-i Fesihî* adlı eserinde iki yerde Şems-i Tebrizî'nin Hoy'da defnedildiğini söylemiştir (Ş.1341: 343 ve 380). Diğer taraftan Feridun Bey *Münşeat* adlı eserinde I. Sultan Süleyman Han'ın İran'a sefere çıktığını anlatan bölümünde padişahın Hz. Şems-i Tebrizî'nin şerefli mezarının ziyaretine gittiğini öğrenmekteyiz (Riyahi Ş.1378: 529).

Yine aynı dönemde kaynaklarda adı geçen Konya'da Mevlana müritlerinden olan diğer bir Hoylu da Şeyh Evhedüddin-i Hoyî'dir. Bu kişi hakkında Eflaki *Menakibu'l-Arifin* adlı eserinde (M. 1959: C1, s. 312 ve 554) birtakım bilgiler mevcuttur. Eflaki eserinde onun ile Mevlana arasında olan sıcak ilişkilerden şu şekilde bahsetmiştir: "Bir gün saygılı Şeyh, Evhedüddin-i Hoyî, Hz. Mevlana'dan, "Kâfir

¹⁶ Azerbaycanlı araştırmacı Mehran Bahari, Evren kelimesinin etimolojisi hakkında kendi makalelerinin birinde şunları yazmıştır: "Evren kelimesi kıvrırmak, çevirmek, dolaşmak, kamilleştirmek anlamında olan evir- mastarından alınmıştır. Eski Türkçede evmek mastarı bir şeyin etrafında koşmak anlamındadır. Güney Azerbaycan'ın (İran Azerbaycanı) bazı lehçelerinde (o cümleden Hoy lehçesinde) şimdi de duran ve düğümlenmek ve buruşmak anlamında olan vurnıkmak yahut vurnukmak kelimesi bu eski Türkçe mastardan kalmıştır. Proto Türk Sümer dilinde de ejderha anlamlı *Urnu* şekline benzer bir kelime vardır. Evren kelimesinin eski Türkçedeki ilk şekli Ebiren- Ebüren'den müştak olan Eviren kelimesidir. Bunun anlamı ise Ejderha, büyük yılan, felek, kainat ve dünya demektir (www.11007.baybak.com)."

kimdir?" diye sordu, buyurdu: Kâfir'in bellenmesi için sen bana mümini göster. Şeyh Evheddin dedi mümin sizsiniz. Hudavendigâr buyurdu: Bu yüzden bizim zıddımız olan her birisi kâfirdir."

Buna ek olarak Abdal Musa, Seyyid Mehmet Abdal, Geyikli Baba, Kızıldeli ve Pir Sultan Aptal gibi Anadolu erenlerinin Hoylu olduğunu biliyoruz. Ama bununla beraber Hoy'da şimdi de yaşayan sufilik izleri vardır. Hoy'un Dizediz köyünde Erenler ocağı ve aynı köyde Sufi ocağı mevcuttur. Kermedere ve Memişhan köyleri arasında Korababa ocağı, Tahta köprü adlı mahallede Ulaşbaba, sınır köylerinden olan Elend'de Babanur adlı mezar, Şehrin Şüvene adlı mahallesinde Babadaş Attı (Atlı) adında bir küçük mahalle, şehrin batısında Sökmen Ava bölgesinin Zeyve ve Dibe köyleri arasında olan Çankıl Baba mezarı, Pir Musa adlı köyün içinde bulunan Pir Musa mezarı, Güldür ve Kapot köyleri arasında dağ başında Pir Anber mezarı, Kermedere - Memişhan köyleri arası dağlarında Pir Kamber ocağı, meşhur Pir Ömer Nahcıvani'nin adına olan Pir Kendi köyü, şehrin büyük mahallelerinden biri olan Gazi (Gaziler) mahallesi ve onun kenarında bulunan Pir Veli mezarı¹⁷ bulunmaktadır.

Ortaçağ kaynaklarını incelediğimizde Hoy tarihi, coğrafyası, iklimi, iktisadı ve Hoy şehrinde doğmuş, orada eğitim almış çeşitli âlim, eren ve ilim adamlarına dair bilgiler bulunduğunu görmekteyiz.

Çalışmamızda verilen bilgilerin Ahi Evren'in yaşamının bazı kısımlarını az da olsa aydınlatmasını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Afşar, İrec (Tertip eden) (Ş.2535=Ş.1355), *El-Muhtarar Mine'r-Resail*, Tahran: Encümen-i Asar-ı Millî
- Ağası, Mehdi (Ş.1350), *Tarih-i Hoy*, Tebriz: Müessise-yi Tarih ve Ferheng-i İran
- Ayinevend, Sadık (Ş.1377), *Elm-i Tarih Der Gustere-i Temeddun-i İslamî*, Tahran: Pejuhişgah-ı Ulum-ı İnsanî (Hicri tarihleri Miladi tarihlere değişmek için yararlanılmıştır.)
- Bahari, Mehran (Tarihsiz), "Der Menşe-i Kelemat-ı Torki-i Kali, Gilim ve ...", www.11007.Baybek.com
- Bayram, Mikail (M. 2006), *Ahi Evren – Mevlana Mücadelesi*, Konya: Damla Ofset
- Belazeri, Ahmet ibn Yahya (M. 1968), *Futuhu'l-Buldan*, LUGDUNI BATAVORUM, E.J. BRILL
- Berke'i Kumi, Seyid Alikeber (Ş.1328), *Rahnuma-i Danişveran*, Kum: Çaphane-i Tabiş yay.
- Bilinmeyen bir yazar (Ş.1362), *Hududu'l-Âlem*, Tahran: Kitabhane-i Tehuri
- Ebulfida –Terc. Ayeti, Abdulhemid (Ş.1349), *Takvimu'l-Buldan*, Tahran: Bunyad-ı Ferheng-i İran
- Eflaki, Ahmet – Neşr. T. Yazıcı (M.1959), *Menakibu'l-Ârifin*, Ankara
- Hafî, Fesih Ahmed – Tashih. Ferruh, Mahmud (Ş.1341), *Mücmel-i Fesihi*, Meşhed: Litabfuruşi'yi Bastan
- Hakani-i Şirvani, Efelüddin – Tashih. Seccadi, Ziyaüddin (Tarihsiz), *Divan*, Tahran: Zevvar
- Hamevi, Yakut ibn Abdullah (M.1965), *Kitabu Mücemi'l-Buldan*, Tahran: Esedi yay.
- Hamevi, Yakut – Terc. Gunabadi, Muhammed Pervin (Ş.1362), *Bergozide-i Müsterek*, Tahran: Emirkebir yay.
- Hondmür, Giyasüddin (Ş.1333), *Habibu's-Siyer*, Tahran: Kitabfuruşi-i Hayyam
- İbn Esir, İzzüddin – Terc. Haşimi ve Halet (Ş.1368), *Elkamil Fe't-tarih*, Tahran: Müessise-i Metbuati-i Elmi
- İbn Fakih, Ebibekr Ahmed ibn Muhammed (M.1967), *Kitabu'l-Buldan*, Liden
- İbn Hevkel – Terc. Şuar, Ce'fer (Ş.1345), *Suretu'l-Erz*, Tahran: Bunyad-ı Ferheng-i İran
- İbn Hordatbeh, Terc. Hakrend, Seid (Ş.1371), *Mesalik ve Memalik*, Tahran: Müessise-i Mutaliat ve İntişarat-ı Tarihî-i Miras-ı Millî
- İbn Vazih Yakubi, Ahmet - Terc. Ayet, Muhammed İbrahim (Ş.1347), *El-buldan*, Tahran: Bungalow-ı Tercume ve Neşr-i Kitab
- İştahri, Ebu İshak İbrahim (Ş.1340), *Mesalik ve Memalik*, Tahran: Bungalow-ı Tercume ve Neşr-i Kitab
- İskender Bey Türkmen (Ş.1350), *Tarih-i Âlemara-yı Abbasi*, Tahran: Emirkebir yay.
- Kazvini, Zekeriyâ ibn Muhammed - Terc. Şerefkendi, Abdurrehman (Ş.1366), *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Tahran: Müessise-i Elmi-i Endişe-i Cevan
- Kesrevi, Ahmet (Ş.1355), *Şehriyaran-i Gumnam*, Tahran: Emirkebir yay.
- Meskuye-i Razi, Ebu Ali – Terc. Münzevi, Ali Naki (Ş.1376), *Tecaribu'l-Umem*, Tahran: Tus yay.
- Mirhond (Ş.1351), *Rözetü's-Sefa*, Tahran: Kitabfuruşi-i Hayyam
- Muhammed Masum ibn Hâcegi-i İsfahani (Ş.1368), *Hulaseti's-Siyer, Tarih-i Ruzgar-ı Şah Sefi*, Tahran: Elmi yay.
- Müeyyid Sabiti, Seyid Ali (Ş.1346), *Esnad ve Nameha-yı Tarihî*, Tahran: Kitabhane-yi Tehuri
- Mütevfi, Hamdullah – Tashih. Debir Siyaki, Muhammed (Ş.1336), *Nüçhetu'l-Kulub*, Tahran: Kitabhane-i Tehuri
- Müvehhid, Muhammed Ali (Ş.1379), *Şems-i Tebrizî*, Tahran: Terh-i Nev yay.
- Nasir Hüsrev (Ş.1335), *Sefername*, Tahran: Zevvar
- Nasiri, Behruz (Ş.1382), *Ferheng-i Namaveran-i Hoy*, Hoy: Karakuş yay.
- Reisniya, Rehim (Ş.1379), *Azerbaycan der seyr-i tarih-i İran*, Tahran: Mebna yay.
- Riyahi, Mehmet Emin (Ş.1378), *Tarih-i Hoy*, Tahran: Terh-i Nev yay.
- Rumlu, Hasan (Ş.1349), *Ahsenü't-Tevarih*, Tahran: Bungalow-ı Tercume ve Neşr-i Kitab
- Sedrai-i Hoyî, Ali (Ş.1373), *Sima-yı Hoy*, Kum: Sazman-ı Tebliğat-ı İslamî
- Semeani, Abdulkarim ibn Muhammed (tarihsiz), *El-ensab*, Hayderabad-Hind: Metbee-i Dairetulmaarif-i Osmani
- Şah Tahmasp ibn İsmail (Ş.1363), *Tezkire-i Şah Tahmasp*, Tahran: Şark yay.
- Tahrani, Ebubekir – Tashih. Nicati Lugal, Faruk Sümer (Ş.1356), *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Tahran: Kitabfuruşi-i Tehuri
- Zehtabi, Mehmet Tağı (Ş.1377), *İran Türkleri'nin Eski Tarihi*, Tebriz: Müellif
- Zeyderi-i Nesevi, Şehabüddin (Ş.1344), *Siret-i Celalüddin Minkberni*, Tahran: Bungalow-ı Tercume ve Neşr-i Kitab

¹⁷ Bazı tarihî kaynaklarda bu mezarın meşhur pehlivan Puriya-yı Veli'ye (Pur Bay Veli) ait olduğu söylenmektedir. Burada defnolunan Purbay Veli, Hive'de defnolunan Pehlivan Mahmut Kattalî'nin babası gibi sunulmaktadır.